

Berkes Tamás¹

BOJTÁR ENDRE PÁLYAKEZDÉSE²

– A cseh hatvanas évek –

Bojtár Endre orosz-cseh szakon végzett, Kniezsa István tanítványaként eredetileg nyelvésznek készült. Szakdolgozatát a közép- és kelet-európai térség irodalmi nyelveinek kialakulásáról írta,³ miközben felvette mesterének speciális kollégiumait (például egyedüli hallgatóként a „szláv hangsúlyt” feltérképező órát). Az egyetemen azonban nem volt ekkor betölthető státusz, ezért a végzős hallgató 1963-ban örömmel fogadta Szabolcsi Miklós felkérését, hogy gyakornokként bekerülhessen az Irodalomtudományi (akkor még Irodalomtörténeti) Intézet Világirodalmi Osztályára. Szabolcsi ugyanis tagja volt egy pályázati zsűrinek, amely nagyra értékelte az ifjú egyetemista Jiří Wolkerről írt kezdetleges dolgozatát. Az intézet lett tehát Bojtár Endre első s – mint utóbb kiderült – egyben utolsó munkahelye, innét ment nyugdíjba negyvenhét év után, 2010-ben.

Az adott időszak feltételei között az intézet ekkor nagyfokú szabadságot tett lehetővé egy ifjú kutató számára a témák és kutatási irányok megválasztásában. Bojtár szinte magától értetődően a kortárs és huszadik századi cseh és lengyel irodalom felé fordult: nem csupán nyelvtudása vezette erre, hiszen törekvése egybeesett a hivatalos kultúrpolitika – legalábbis szavakban kifejezett – óhajával, amely a „baráti szocialista országok” irodalmának megismertetését preferálta. Az persze hamarosan kiderült, hogy a társországok friss kulturális termékei nem feltétlenül simulnak hozzá a hazai politikai elvárásokhoz. Bandi később gyakran emlegette, hogy mindig olyasmivel foglalkozott, ami az adott közegben az aktuális innovációt képviselte, ami gondolatilag feszítő erejű és szellemileg felszabadító. Néhány év alatt sikerült többször kijutnia Prágába és Varsóba, kialakítva egy kapcsolati hálót az ottani fiatal értelmiségiekkel. Párhuzamosan foglalkozott a cseh és a lengyel irodalommal, s az évtized végén már elkezdődött baltista pályája is. Lengyel tárgyú munkássága igen karakteres – egyebek mellett lefordította Henryk Markiewicz kitűnő irodalomelméleti kézikönyvét⁴ és vá-

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Közép- és kelet-európai Osztályának tudományos tanácsadója, osztályvezetője.

² Az előadás az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében hangzott el, 2018. szeptember 4-én, a Bojtár Endre emlékére rendezett konferencián.

³ BOJTÁR Endre, „A kelet-európai újabbbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése”, *Magyar Nyelv* 60, 3. sz. (1964): 332–344.

⁴ MARKIEWICZ Henryk, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, ford. BOJTÁR Endre (Budapest: Gondolat Kiadó, 1968).

logatta, gondozta, nyersfordította a lengyel költők antológiáját⁵ –, de ehelyütt a cseh kultúrvilág felfedezésére és közvetítésére helyezném a nyomatókat, mert a Prágai Tavaszhoz vezető kulturális innováció egyaránt hatott a személyiségére és tudományos pályájának megalkotására. Az a fenomén, amit cseh „plebejus demokratizmusnak” szoktak nevezni (félíg mítosz, félíg valóság), közelebb állt a habitusához, mint a lengyel – vagy akár a magyar – kulturális önértelmezés normavilága.

Az a *tézisem*, hogy a cseh hatvanas évek meghatározó jelentőségű Bojtár egész életművére nézve (de legalább az első felére, amelyben közvetlenül is kimutatható a témák és ösztönzések egymást erősítő folyamata). Négy csomópont érzékelhető ekkor Bojtár Endre szellemi önépítésében, amit a cseh (s részben a lengyel) kultúrvilág friss tapasztalatából alkotott meg: (1) groteszk, (2) avantgarde, (3) strukturalizmus, (4) Prágai Tavasz. 1970-ben csak 30 éves lesz, de addigra hallatlan szellemi teljesítményt tudhat magáénak mint irodalomtörténész, elméletíró és esszéista. A tanulmányok, cikkek és fordítások mellett 30 éves korára elvileg már összeáll az avantgarde-könyv és a strukturalizmus-kötet (más kérdés, hogy ez utóbbiak később jelennek meg, s bővítette őket, változtatott rajtuk valamit)⁶.

(1) 1961/63-tól jelennek meg első cikkei, elsősorban a *Helikon* és a *Kritika* hasábjain (ez utóbbi is az intézet lapja volt 1971-ig). Egyik első írása a prágai kisszínházak világába vezet, ahol a spontán, nem hivatalos légkör ragadja meg: pantomim és dzsessz, sanzonok, kabaré, ami az utópisztikus tiszta művészet ironikus hangulatával érinti meg a pesti látogatót („elég volt egy jel, egy szó a mondat helyett, a színpadra bevonult a modern költészet metafora-rendszere, [...] szövegaltati cinkos hunyorítása”).⁷ A *Divadlo Na zábradlí*ban 1963-ban mutatják be Havel *Kerti ünnepély* című darabját, amely fergeteges abszurd humorral a szűk kispolgáriság és a kommunista dogmatizmus kölcsönhatását figurázza ki. Bojtár hamarosan lefordítja Havel színművét, amelyet azonban nem tudott kiadatni nyomtatásban, s a Katona József Színház előadásának színlapjáról is kénytelen volt levetetni a nevét, mert az Abody Béla által összekutyult és meghamisított szöveggönyv szatirikus kabarét csinált a totalitárius rendszerek nyelvhasználatát bemutató darabból.⁸

Az első nagy dobás az 1965-ben megjelent *A groteszk a mai cseh irodalomban* című tanulmány, amely még 1964-ben íródott, de majdnem egy évig fektették a *Kritika* szerkesztőségben.⁹ Itt olvasható először alapos ismertetés a cseh irodalom új hullámáról: Hrabal, Škvorecký, Aškenazy, Havel, megtoldva egy kis elmélettel Wolfgang

⁵ BOJTÁR Endre és KERÉNYI GRÁCIA, szerk., *Lengyel költők antológiája* (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1969).

⁶ BOJTÁR Endre, *A kelet-európai avantgarde irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977); BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

⁷ BOJTÁR Endre, „A cseh »kis formátumú« színház”, *Helikon* 11, 1. sz. (1965): 91–94.

⁸ BOJTÁR Endre, „Václav Havel útja a magyar olvasóhoz és nézőhöz”, in BOJTÁR Endre, *Útvesztők és útjelzők* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 348–375.

⁹ BOJTÁR Endre, „A groteszk a mai cseh irodalomban”, *Kritika* 3, 10. sz. (1965): 27–34.

Kayser könyve alapján (*Das Grotzeske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung*). Bojtár szerint Örkény is ebből a cikkből tudta meg, hogy amit éppen csinál, annak „groteszk” a neve, s ennek tekintélyes elméleti irodalma van. Eközben folyamatosan írta a lektori jelentéseket, többek között az Európa Kiadónak, ahol a kassai születésű Hosszú Ferencnek Hrabalt ajánlja mint munkásíró. Különböző lapokba egy sor groteszk novellát fordít: Karel Michal, Ludvík Aškenazy, Miloš Macourek, ma már kevésbé ismert nevek, de harminc évvel később felvett ezek közül a fordításai közül néhány elbeszélést az *Aki utoljára nevet* című humoros antológiájába (nem sejtve, hogy a „ki fog nevetni a végén?” kérdés újra kínos aktualitást nyer).¹⁰ Kicsit meglepő, hogy a hatvanas évek közepén Bojtár nem a groteszk vonalán megy tovább (ezt elegánsan rám hagyta 15 évvel később¹¹), hanem az avantgarde költészet izgatja (pillanatok alatt megírja ennek cseh és lengyel történetét).¹²

(2) Mai szemmel adódik a kérdés, hogy miért fordult eltökélt érdeklődéssel az avantgarde felé, hiszen ennek hozadéka kevés szellemi táplálékkal szolgált az elkövetkező évtizedekben. A hatvanas évek elején azonban még nem így állt a helyzet, különösen a cseh irodalom színpadát tekintve, ahol 1948 után anatómia alá esett az avantgarde örökség, dacára annak, hogy a jelentékeny irodalmi korpusz alkotói szinte kivétel nélkül kommunisták vagy társutas értelmiségiek voltak (legalábbis 1929-ig, amikor többeket kizárták a pártból). A körülmények is magyarázzák, hogy amikor 1962 őszén Bojtár Prágában járt, éppen az avantgarde újrafelfedezése volt az a szenzáció, amely az újdonság erejével egy szabadságra nyitott hagyományt emelt vissza az unalmasra szűkített irodalmi kánonba. 1962-ben jelenik meg Květoslav Chvatík tabudöntőgető könyve, amely marxista nyelvezettel rehabilitálta az addig „burzsoá dekadenciának” bélyegzett modernség szocialista fejezetét (*Bedřich Václavěk és a marxista esztétika fejlődése*).¹³ Maga az értekezés minden korábbiánál pontosabban rekonstruálta a húszas évek avantgarde vonulatát, de a könyv második fele szolgáltatja az igazi szenzációt, mert mintegy 150 oldalon eredeti szövegek

¹⁰ BOJTÁR Endre, szerk., *Aki utoljára nevet. Közép-európai humorantológia* (Budapest: Osiris Kiadó–2000, 1997).

¹¹ Bandi 1977–80-ban tanárom volt a szegedi egyetemen, a „groteszk” témáján az ő ösztönzésére kezdtem el dolgozni. Vö. BERKES Tamás, *Senki sem fog nevetni... Groteszk irányzat a hatvanas évek közép- és kelet-európai irodalmában* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1990).

¹² BOJTÁR Endre, „A cseh szocialista líra fejlődése 1918 és 1929 között [1964]”, in „*Jöjj el szabadság!*”, szerk. ILLÉS László és SZABOLCSI Miklós, *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* 2, 176–226 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967); BOJTÁR Endre, „A lengyel avantgarde líra fejlődése. [1965]”, in *Meghallói a Törvényeknek*, szerk. ILLÉS László és SZABOLCSI Miklós, *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* 3, 421–450 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

¹³ CHVATÍK Květoslav, *Bedřich Václavěk a vývoj marxistické estetiky* (Praha: Československé akademie věd, 1962).

(manifesztumok, kritikák, viták) újraközlését tartalmazta.¹⁴ Ezek a könyvtárak mélyéről előbányászott szövegek kinyitották az újraértelmezés lehetőségét, amelynek keretében a „szocialista irodalom” ideológiailag elrajzolt kategóriáit felváltották az avantgarde mozgalmat szakszerűen leíró fogalmak. Világossá vált, hogy a „proletárköltészet” nem munkások által írt vagy munkásoknak szóló irodalom, hanem az egykori szóhasználatból kialakult irodalomtörténeti műszó (tehát nem szó szerint értendő). Bojtár a proletárköltészetet úgy értelmezi, mint szocialista szellemiségű expresszionizmust, amelynek Wolker és Seifert a legismertebb alakja. A tragikusra hangolt versbeszéd hőse a vak harmonikás, a tüdőbajos varrónő, a sánta tengerész, s az örömtelen hétköznapiak nyomorságú világából biblikus példázatok és egyfajta szentimentális-vitalista forradalmiság vezet át az egész világ szeretetben való megváltásáig (ideológiailag a marxista szociáldemokrácia jelszavaival keretezve). Ezt követte 1924-ben a fordulat: „Elég Wolkerből!” – a többség áttért a poetizmusra, amelynek az építész Karel Teige a fő teoretikusa, s az „új szenzibilitás” jegyében Nezval megírja a *Csodálatos varázslót*. A poetizmus kiáltványa szerint az új irányzat „lezser, rakoncátlan, pajkos, álmodozó, játékos, antiheroikus, bűbajos”.¹⁵ A „realitások olyan mesterséges elrendezésével él, hogy képes legyen lecsillapítani minden poetikus éhséget, melytől szenved a század”.¹⁶ (Nezval: „Prága az eső ujjáival” – „Melle szép, mint egy köcsög kidőlt víz a siralomházban”.¹⁷) Utópikus tiszta költészetéről van szó, mintegy a jövő megelőlegezéséről, amely idővel súlytalanná, üressé válik. Bandi 1969-ben *Kommunista l'art pour l'art* címmel írt erről csehül a *Slavia* című prágai szaklapban.¹⁸

(3) S az avantgarde bevonzza a strukturalizmust – sok közül van egymáshoz, a közvetlen kapcsolat könnyen igazolható, de az elméleti átfedés aligha teljes körű. Bojtárnak meggyőződése volt a mélyen megalapozott kölcsönhatás – sőt a közös eredet is a Saussure-rel induló formalista-funkcionális nyelvszemléletben. Az orosz formalisták és Mukařovský szívesen és elismerően írtak avantgarde művekről, mert az irodalmi folyamatban a változásokat magyarázó sémát, az éppen érvényes norma megsértését szemléltették velük. Jurij Tinyanov 1928-as prágai látogatásának alkalmával Jakobsonnal írtak egy közös cikket, amelyben a nyelvtudományi „langue-parole” szembeállítást átültették az irodalomtudomány területére.¹⁹ Ezen a nyomvonalon haladva a harmincas években Mukařovskýék elsősorban az irodalmat (az „irodalmisságot”) tartották struktúrának, s az irodalmi művet csak ennek lenyomataként kezelték:

¹⁴ BOJTÁR Endre, „Könyv a cseh avantgardizmusról. (Chvatík: *Bedřich Václavěk és a marxista esztétika fejlődése*)”, *Kritika* 2, 2. sz. (1964): 47–49.

¹⁵ TEIGE Karel, „Poetismus”, in Kvētoslav CHVATÍK, *Bedřich Václavěk a vývoj marxistické estetiky* (Praha: Československé akademie věd, 1962), 235.

¹⁶ Idézi CHVATÍK, *Bedřich Václavěk*, 79.

¹⁷ NEZVAL Vítězslav, *Az éjszaka költeményei* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966), 183, 154.

¹⁸ BOJTÁR Endre, „Komunistické l'art pour l'art”, *Slavia* 38, 3. sz. (1969): 380–399.

¹⁹ JAKOBSON Roman és TINYANOV Jurij, „Problemi ozucsenyije lityeraturi i jazika”, *Novij Lef* 2, 12. sz. (1928): 36–37. Idézve: JAKOBSON Roman, *Poetická funkce*, szerk. ČERVENKA Miroslav (Praha: H & H, 1995), 34–36.

„Az izolált műalkotás elemzésekor is szem előtt kell tartani, hogy a struktúra nem az egyes alkotás, hanem az egész nemzeti költészet összefüggő fejlődésének kérdése”.²⁰ Mukařovskýék funkcionális strukturalizmusa tehát szorosán kötődik a formalizmus-hoz, de az „esztétikai tárgy” fogalmának megalkotásával, amit a fenomenológiából vettek át, túl is léptek rajta. (Esztétikai tárgy: az irodalom struktúrájával szembesített egyes műalkotás, ami a mű személyfeletti része.)²¹ Amíg a formalizmus az avantgarde művek azon elemeire koncentrált, amelyek a „formaelemek érzékelésének megnehezítésével az újdonság varázsával vonták be a művet”,²² a Prágai Nyelvész kör irodalmárai a műből kiolvasható szemantikai intenció alapján közelítettek a műalkotás jelentésének osztatlan egységéhez. Ezt az intenciót Mukařovský „szemantikai gesztusnak” nevezte el, s ez „egységbe foglalja azokat az ellentéteket, antinómiákat, melyeken a mű jelentésszerkezete alapszik”.²³ A cseh strukturalizmus gyengéit – különös tekintettel az irodalmi érték lapos értelmezésére – Bojtár későbbi könyve részletesen tárgyalja, de a hatvanas évek magyar irodalomtudományi közegében a nyelvészeti háttérű funkcionális strukturalizmus úgyszólván provokálta a hazai irodalomelméleti gondolkodás elmaradottságát, kezdetlegességét.

Mukařovský mellett Roman Jakobson a vezető irodalmár a Prágai Nyelvész körben, s Bandi kezdettől fogva használja, fordítja őket. A strukturalizmus témájához való átnyergelésében közrejátszott az is, hogy miután 1966-ban kritikát közölt Illés László akkor megjelent könyvéről – s bírálta a szerző „szocialista realizmus” értelmezését –, felmerült az intézetből való elbocsátása, de büntetésből végül az irodalomelméleti osztályra helyezték át (ahol Nyíró Lajos, Szili József és Hankiss Elemér közvetlen munkatársa lett).²⁴ A Hankiss-féle két kötetes strukturalizmus-válogatásba, amelynek munkálataiban maga is részt vett, Jakobson egyik legszemélyesebb Mácha-elemzését fordítja le. A *Május* című híres lírai elbeszélő költeményben Mácha szerelme, Lori a „bukott angyal”, az ideális-tragikus hősnő ihletett lenyomata, miközben a poéma születése idején a költő titkosírással obszcén leírását adja szeretkezéseiknek a naplójában – még az 1972-es kritikai kiadásban is kipontozták ezt a részt... („Miközben basztam, azt akarta, hogy húzzam ki, hogy ne izgassa fel, abban a pillanatban élveztem, ő nem” stb.)²⁵ Ennek kapcsán Jakobson *Mi a költészet?* címmel arról értekezik, hogy a vers és a napló talán a *Dichtung* és a *Wahrheit* viszonya? Nem, mondja a szerző, mindkét aspektus egyformán igaz, bár különböző jelentésűek: a napló is

²⁰ MUKAŘOVSKÝ Jan, „Roztříštěny Bezručův vers”, in Jan MUKAŘOVSKÝ, *Studie z poetiky*, szerk. POHORSKÝ Miloš (Praha: Odeon, 1982), 644.

²¹ Vö. BOJTÁR, *Szláv strukturalizmus*, 44–48.

²² Uo., 57.

²³ Uo.

²⁴ BOJTÁR Andre, „Illés László: Józanság és szenvedély”, *Kritika* 4, 9. sz. (1966): 61–62.

²⁵ POHORSKÝ Miloš, szerk., *Intimní Karel Hynek Mácha* (Praha: Český spisovatel, 1993), 85.

költői alkotás, nincs semmi utilitarista színezete, tiszta költészet a költőnek – sőt talán a versben realistább a költő beteges exhibicionizmusa.²⁶

Kevesen tudják, hogy Jakobson több kötetre való cseh tárgyú – s jelentős részben cseh nyelvű – tanulmányt publikált. 1920-ban került a prágai szovjet kereskedelmi kirendeltségre alacsony beosztásban, de hamarosan kilép a szolgálatból, cseh állampolgár lesz, s egészen 1939 tavaszáig marad, amikor a német megszállás elől Pesten keresztül menekül Dániába (két hétig Laziczius Gyula lakásában leve menedéket).²⁷ Még 1940-ben is nagy tanulmánya jelenik meg a megszállt Prágában a cseh kulturális ellenállás egyik tanulmány-antológiájában (igaz, dán álnéven, mint Olaf Jansen).²⁸ S még New Yorkban is csehül ad ki könyvet 1943-ban a *Régi csehek bölcsessége* címen, amelyben dicséri, hogy a 9–10. századi csehek Cirill és Metód révén a keleti, egyházi szláv kultúra felé is tájékozódtak, s ebből következően üdvösnek tartja az emigráns Beneš kelet-nyugati (szovjet-amerikai) hintapolitikáját (mert a cseh az egyetlen keleti gyökerű szláv nép, amely a nyugati demokráciát elsajátította).²⁹ Bandi még találkozhatott Jakobsonnal az 1968 augusztusában, Prágában megrendezett nemzetközi szlavisztikai kongresszuson, s a megszállás reggelén együtt reggeliztek egy pozsonyi szálloda kihalt éttermében. Ekkor már folyamatban volt Jakobson tanulmányainak cseh kiadása, de az 1969-es keltezésű kötet kinyomtatását előbb a nyomda késleltette, majd a kész könyvet 1970 elején zúzdába küldték.³⁰

Bojtár Endre tudományos pályakezdését, szakmai önfelépítésének folyamatát tehát nagymértékben alakították a korabeli cseh és lengyel irodalomtudomány ösztönzései. Ebben a kontextusban képes volt összekapcsolni a térség irodalmaira vonatkozó tárgyi tudását a strukturalizmussal kezdődő elméleti fordulattal, amelyet az egyes művek elemzésén túlmenően igyekezett kiterjeszteni az irodalmi folyamat rekonstrukciójára is. Döntően a cseh '60-as évek szellemi kincseinek felhasználásával írta meg *A kelet-európai avantgarde irodalom* című korszakos monográfiáját, amelynek bevezető fejezetében rögzítette mindazt, amit a műközpontú és értékorientált elméleti

²⁶ JAKOBSON Roman, „Mi a költészet?”, in *Strukturalizmus*, szerk. HANKISS Elemér, ford. BOJTÁR Endre, II (Budapest: Európa, É. n.), 15–26.

²⁷ A kapcsolat minőségét mutatja, hogy Laziczius halálakor Jakobson nekrológot publikál barátjáról: JAKOBSON Roman, „Gyula Laziczius”, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 1, 2. sz. (1959): 348.

²⁸ JANSEN Olaf, „Český podíl na církevněslovanské kultuře”, in *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, szerk. MATHESIUŠ Vilém (Praha: Evropský literární klub, 1940), 9–19.

²⁹ JAKOBSON Roman, *Moudrost starých Čechů* (New York: Československý kulturní kroužek, 1943). – Mivel Jakobson könyve nyíltan összekapcsolja a „nagyomorva” hagyományt a cseh történelem „értelmével” kapcsolatos klasszikus ideológiai vitával, fél évszázaddal később elkészült a mű átfogó szakmai bírálata is. Vö.: LAHÁR Jan, „Roman Jakobson: Moudrost starých Čechů. Nedokonečná polemika a smysl českých dějin”, *Česká literatura* 43, 1. sz. (1995): 39–56.

³⁰ ČERVENKA Miroslav, „Ediční poznámka”, in Roman JAKOBSON, *Poetická funkce* (Praha: H & H, 1995), 724.

álláspont kínál az irodalomtörténet-írás számára. Művének elméleti erőssége az irodalmi irányzatról adott nagylélegzetű meghatározás: az egyedi műalkotásból kiindulva az értékelés, az értelmezés és a leírás hármasságát megkülönböztetve a szemantikai és poetikai rétegre alapozza az irodalmi irányzat fogalmi körülhatárolását. Ennek a könyvnek a párdarabja *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*, amelyben Mukařovský és Ingarden rendszerének elemzése közben és után kirajzolódnak Bojtár saját elméletének körvonalai is. Ugyanis elégedetlen volt Mukařovský egyik fontos következtetésével, miszerint az irodalmi mű esztétikai értéke csupán az esztétikai norma és az esztétikai funkció szintézise, s az „érték” nem lenne több, mint „egy cél elérésére szolgáló képesség”.³¹ Ez a kontroverzia szülte először 1970-ben megjelent nagy értéktanulmányát (*Az irodalmi mű értéke és értékelése*). Ennek summázata az a megállapítás, hogy a „szemantikai tárgyra” fókuszáló irodalomtörténeti elemzés csak a művek „nem-esztétikai” értékeiről beszélhet, mert az esztétikai értékről a „műben lévő értékek és jelentések édeskeveset mondanak”.³²

(4) Végezetül néhány szó a Prágai Tavaszról, amely feltette a koronát Bojtár Endre „cseh útjára”. 1967-ben lefordítja Karel Kosík *A konkrét dialektikája* című filozófiai nagyesszéjét, amely a csehszlovák csendes forradalom alapszövege – messziről nézve Marx és Heidegger összebékítésével valami sajátosan újat mond a társadalmi cselekvés mibenlétéről. Ma szokás ezt a nagy hatású, számos nyelvre lefordított művet lesajnálni, de tulajdonképpen Marcuse legismertebb könyve is hasonló rugóra jár, amikor a „lét feledését” az egydimenziós kapitalista világgal konfrontálja.³³ (Nehéz ma visszahelyezkedni az 1968-as kontextusba, most, ötven év múltán azt halljuk, hogy a Prágai Tavasznak az volt a hibája, hogy nem akartak kapitalizmust – de azért nem ok nélkül rohanta le az országot a szovjet hadsereg.)

Bojtár kint volt tavasszal, s azzal jött haza április végén, hogy valami elkezdődött... Évtizedekkel később is emlegette, hogy az az áprilisi hónap volt életének legboldogabb időszaka – nem egyszerűen a politikai, hanem a hétköznapi megélhető szabadság miatt, az emberek kinyíltak, örömteli, strukturált arcok vették körül... A *Valóság* felkérésére írt egy alapos sajtószemlét a felszabadult közélet vitáiról, de a júliusi számban már nem merték leközoelni. (A '70-es években megkaptam az agyonolvasott kéziratot, de már akkor is hiányzott belőle néhány oldal.) A történet vége a *Kelet-européer pontossága* című esszé, amit 68/69 fordulóján írt a szerveződő, de soha el nem indult *Eszmélet* című folyóirat részére. Valahogy kijutott az *Új Symposion*hoz, lett is ebből botrány, ki nem mondott publikációs tilalom.³⁴ (Nekem váltig állította, hogy tudtán

³¹ BOJTÁR, *Szláv strukturalizmus*, 61.

³² Kötetben lásd: BOJTÁR Endre, *Egy kelet-européer az irodalomelméletben* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 82.

³³ MARCUSE Herbert, *Az egydimenziós ember* [1964], ford. JÓZSA Péter (Budapest: Kossuth Kiadó, 1990)

³⁴ BOJTÁR Endre, „A kelet-européer pontossága”, *Új Symposion* 71/72 (1971): 187.

kívül került ki a *Sympóhoz*.³⁵⁾ Hogy mi Kelet-Európa, található itt megnevezetlenül egy kőkemény Kosík-idézet 1968 tavaszáról:

„Ahogy egy cseh filozófus mondta, egyfelől »a bürokratizmus és a bizantinizmus csodálatos konglomerátuma – az állam és a pogány egyház, álszentség és fanatizmus, ideológia és hit, a bürokratikus szürkeség és a tömeghisztéria elfajzott szimbiózisa.«³⁶ Ehhez Bojtár hozzáteszi – hiszen 1968-at írtunk –, hogy „másfelől tehetség korlátlan mennyiségben, erő, mely az egeket ostromolja, önfeláldozó szabadságvágy, konok élni akarás».³⁷

Ebben a szenvedélyes retorikával áradó cikkben Bojtár végül a *Švejk*et nevezi meg, mint az egyetlen művet, amivel a kelet-európaiak ténylegesen beléptek a világirodalomba. A Prágai Tavasz leverése után úgy tűnt fel számára, hogy Hašek regényéből olvasható ki legtisztábban az az alapvető kelet-európai magatartás, amely nem a szabadságban élésre fókuszál, hanem a túlélés művészetére:

„Igen, ezt adtuk a világnak, a svejkséget, a túlélés művészetét, a Történelem átrázását, a halacska ama tudományát, hogy a fürdőkádban is elégedéljen. Jól értsük meg, ez az EGYETLEN kelet-európai típus, mely általános érvényűvé vált. Švejk a mi kelet-európai Odüsszeuszunk, aki önmagából és mindenki másból bohócot csinálva ordítja világgá az új partokat: »Fel Belgrádra! Fel Belgrádra!«, ő a mi kelet-európai Don Juanunk, aki hat kívánságát teljesíti az uraságtól levetett tisztí kurvának, ő a mi kelet-európai Faustunk, aki arra a pillanatra mondja: »Maradj még!«, mikor épp nem buzerálja a felsőbbiséget».³⁸

³⁵ Az 1956-os Intézet Alapítvány Oral history archívumának készült 2009-es felvételen az alábbiakat mondja a cikk megjelenéséről: „Aztán ’71-ben – miután az *Eszmélet* nem jelenhetett meg – azt hiszem, Mészöly Miklós kivitte Jugoszláviába, és az Új Symposion leköszölte. Aztán váratlanul ’73-ban a posta hozta a Neue Zürcher Zeitungnak egy kivágott lapját, ahol Eva Haldiman fordításában németül olvashattam”. Arra a kérdésre, hogy az „öt éves szilencium” ennek a cikknek a következménye-e, így válaszolt: „Halmazati büntetés volt azok miatt, amiket a hatvanas évektől tettem. Akkoriban az Új Symposionban megjelenni is egy tilos dolog volt, intézeti fegyelmet is kaptam érte.” – hozzáférés: 2018.11.09, <http://www.memoryofnations.eu/story/bojta-r-endre-1940-3641>

³⁶ Az idézet eredeti megjelenése: Kosík Karel, „Naše nynější krize” *Literární listy* 1, 12. sz. (1968): 3.

³⁷ BOJTÁR, „A kelet-európai pontossága”, 187.

³⁸ Uo.

Bandi esszéjének némely szellemes motívuma – például a „halacska a kádiban” – idővel nagy karriert futott be Esterházy Péter révén, aki több helyütt is idézi (rejtjelezve vagy jelöletlenül az átvételt).³⁹ A *Kis Magyar Pornográfia*ban Esterházy szó szerint közli Bojtár cikkének egyik passzusát, amit a *Valóság* 1984/4-es számának egyik szerzője mint Esterházy-szöveget teszi meg tudós tanulmánya mottójának.⁴⁰ A kör itt bezárult, s a jövő filológusainak is adódott feladat.

³⁹ „Tudja, kisbojtárom – hát persze hogy tudja, sőt! – mi, kelet-európai Faust, arra a pillanatra mondjuk: »Maradj még!«, amikor nem buzerál a felsőbbség.” ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)* (Budapest: Magvető Kiadó, 1979), 254.

⁴⁰ ESTERHÁZY Péter, „Kis Magyar Pornográfia”, in ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba* (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 504. – Vö.: LÁNYI Gusztáv, „Karácsony Sándor és a szabadművelődés”, *Valóság* 27, 4. sz. (1984): 54.